

Г. Грінченко (Харків)

АВТОБІОГРАФІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ТА СТРАТЕГІЇ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЙ В ІНТЕРВ'Ю-СПОГАДАХ КОЛИШНІХ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ (попередні результати дослідження)

Наприкінці 2006 р. був закінчений один з наймасштабніших міжнародних проектів в історії сучасної „усної історії” – проект збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Рейху. Він був ініційований відомим німецьким фондом „Пам’ять, відповідальність і майбутнє” та проведений за участю 27 країн (переважно європейських, а також – США, Ізраїлю та Південної Африки) при координації Інституту історії і біографії Заочного університету м. Хаген, Німеччина. В рамках проекту, який тривав протягом 2005–2006 рр., було записано більш ніж 600 інтерв’ю-спогадів, у тому числі в Україні – 80, в Росії – 60, в Білорусії – 40. На території України працювало дві організації-учасниці – Центр освітніх ініціатив (м. Львів) та Східний інститут українознавства ім. Ковальських (м. Харків), робочі групи яких записали по 40 інтерв’ю кожна. За умовами проекту аудіо- та відео-копії інтерв’ю, транскрипти та вся супровідна документація зберігаються в архівах фонду „Пам’ять, відповідальність і майбутнє” та Інституту історії і біографії, архівах організацій-учасниць проекту тощо. Завершальним кроком цієї дослідницької ініціативи повинна стати збірка статей керівників робочих груп всіх країн, які брали участь у проекті, що запланована до друку (англійською мовою) наприкінці 2007 р.¹

За умовами проекту українські дослідники проводили інтерв’ювання виключно колишніх остарбайтерів (на відміну від, наприклад, західноєвропейських колег, які, поряд с колишніми примусовими працівниками, записували інтерв’ю також з колишніми в’язнями гетто чи військовополоненими), пошук яких здійснювався переважно двома шляхами – приватним, чи так званим методом „сніжного кому”, та інституційним. Перший метод, який дуже розповсюджений в усно-історичних розвідках, передбачав інтерв’ювання тих осіб, з якими дослідник уже був попередньо знайомий, чи тих, чиї адреси або телефони отримав від перших інформантів. Інституційний метод, у свою чергу, передбачав звернення до різного кшталту установ – фондів, музеїв, громадських об’єднань тощо. Третій, архівно-документальний метод, який є орієнтованим на пошук потенційних інформантів за допомогою архівних документів, у нашому випадку практично не використовувався. У своїй роботі обидві групи намагалися поєднати перші два методи в якомога рівній пропорції, що не в останню чергу було обумовлено бажанням „надати слово” як „професійним”, так і „пересічним” свідкам, бо як за дослідницькою практикою самих учасників проекту, так і за досвідом поперед-

ніх усно-історичних розвідок інституційна комунікація в рамках тієї чи іншої установи, її заангажованість і спрямованість у публічний простір накладає певний відбиток на конструювання інформантом своєї розповіді (див. нижче). Крім цього, виконавцями проекту було дотримано практично рівне представництво записів усних історій колишніх оstarбайтерів за секторами нацистської економіки: нами було записано спогади працівників промисловості й сільського господарства, транспорту, будівництва, колишньої прислуги тощо. Для ілюстрації вибірки респондентів, з якими працювала група Східного інституту українознавства, наведемо коротку інформацію про їх стать, вік, соціальне походження, отриману освіту, релігійну та етнічну приналежність. Так, на території Центральної й Східної України було записано 23 інтерв'ю з жінками й 17 – з чоловіками, в основному вік опитаних становив 82–84 роки, найстаршій нашій співрозмовниці на момент запису інтерв'ю було 92 роки, наймолодшому – 69, він був народжений у 1937 р. й потрапив у Німеччину разом зі своїми батьками, працювати йому довелося прибиральником – у трудовому таборі, а також на вокзалі й вулицях Берліна. Із 40 опитаних колишніх примусових працівників вищу освіту мають 11 осіб (серед них один доктор геолого-географічних наук, який в юності змінив прізвище і все життя приховував факт свого перебування в Німеччині). Інші мають повну чи неповну середню освіту, тобто 7, 8 чи 10 класів; початкову освіту (4 класи), мають троє опитаних. Але слід мати на увазі, що ці цифри не зовсім адекватно відображають реальну ситуацію з рівнем освіти серед колишніх оstarбайтерів. Згідно даних Української спілки в'язнів жертв-нацизму, тільки 3 відсотки членів цієї організації мають вищу освіту, у нашій же вибірці цей відсоток дорівнює приблизно 25.

Що стосується етнічної належності, то, незалежно від мови, якого проводилось інтерв'ю (російською мовою записано одну четверту частину усних історій), етнічними українцями назвали себе 32 із 40 опитаних, росіянами відповідно – 8. При цьому серед батьків наших інформантів двоє були етнічними німцями, двоє – етнічними поляками. Далі, всі опитані нами колишні оstarбайтери зростали і виховувались у радянському атеїстичному суспільстві, що наклало відповідний відбиток на їхню релігійну ідентичність. Практично всі назвали себе православними християнами, але мало хто з опитаних ретельно дотримується релігійного культу, регулярно відвідує церкву тощо. Декілька інформантів, для яких питання віри є принципово важливим, „активно віруючими” стали вже в похилому віці. Виняток складають двоє з опитаних, котрі виростили в родині баптистів і вважають себе баптистами все життя.

Щодо соціального походження, то переважна частина опитаних нами колишніх оstarбайтерів народилася й виростила у селі, у традиційних для початку 1920-х років селянських родин. Набагато рідше зустрічаються вихідці з родин робітників, ще рідше, буквально одиниці – з родин службовців. Важливо відзначити, що дуже багато респондентів втратили близьких родичів у дитячому чи ранньому підлітковому віці, тобто ще до початку війни. Найчастіше це була смерть у результаті голодомору 1932–1933 рр., репресій і розстрілів 1930-х років. Наступного удару їхні родини зазнали в результаті війни – у кожній родині з опи-

таних нами колишніх остарбайтерів хтось із членів сім'ї не повернувся з фронту або загинув в окупованому місті чи селі. Остання характеристика, якої ми дотримувалися при формуванні вибірки респондентів, стосувалася місця, з якого колишнього остарбайтера було вивезено на примусові роботи до Німеччини – нами було досягнуто практично рівного представництва усних історій тих, хто на момент депортації мешкав на території райхскомісаріату „Україна”, та тих, хто перебував у так званій „військовій зоні окупації”, тобто, за відомим припущенням, – на території сучасної Східної України.

За вимогами проекту ми записували напіввідкриті нарративні автобіографічні інтерв'ю тривалістю 3,5–4 години, що були побудовані за логікою послідовного чергування першої відкритої, другої пояснюючої, третьої, що містить відкриті питання, й четвертої критичної фази. За цією схемою², що в останній час є найпопулярнішою й використовується в багатьох усно-історичних проєктах³, перша відкрита фаза мусила тривати в рамках відповіді інформанта на одне-єдине запитання інтерв'юера: „Розкажіть, будь ласка, історію свого життя”, протягом якої інтерв'юер уважно й „інтенсивно” слухав інформанта, поки той сам не зупинить свою розповідь. Багатьом дослідникам усних історій саме ця відкрита фаза здається найбільш важливою й репрезентативно насиченою, на її основі будувалися й наші інтерпретації, в тому числі – аналізувалися біографічні конструкції й досліджувалися стратегії саморепрезентацій колишніх остарбайтерів, попередні висновки щодо яких будуть наведені нижче. Друга, пояснююча фаза „внутрішніх” нарративних запитань⁴ передбачала як роз'яснення деяких пунктів, що були незрозумілі, так і уточнення дат, імен чи епізодів таким чином, щоб респондент сам пояснив ці заплутаності, які були привнесені в оповідання ним самим, а не нашими „зовнішніми”, заздалегідь сформульованими питаннями. Третя фаза „зовнішніх” запитань була орієнтована на отримання відповідей за спільним для всіх дослідницьких груп питальником, складеним таким чином, щоб уможливити подальше аналітичне порівняння життєвих шляхів інформантів та того впливу, який наклав на них досвід перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині.

Очевидно, що кожна записана в рамках проєкту автобіографія унікальна так само, як унікальне життя кожної окремої людини. Однак, аналізуючи досвід примусу до праці в нацистській Німеччині під час Другої світової війни, ми можемо об'єднати ці зовсім різні „історії життя” у деякі групи відповідно до певних критеріїв, як, наприклад, названі вище стратегії саморепрезентацій, „формули” вписування досвіду примусу до праці в автобіографічний нарратив у цілому, використання штампів, кліше і метафор офіційного дискурсу з особистісних тлумачень тощо. Далі будуть наведені попередні результати узагальнюючого аналізу стратегій саморепрезентацій у рамках автобіографічних конструктив наших інформантів і того місця, яке у цих конструктах займає розповідь про примусову працю в нацистській Німеччині. В цьому дослідженні ми спиралися на положення, запропоновані Г. Розенталь, відповідно до яких автобіографічне інтерв'ю розглядається як концептуально єдина конструкція: „Розповіді, які біограф відбирає для того, щоб подати слухачам історію свого життя,

не можна розглядати як низку окремих епізодів і окремих подій, що відбувалися з людиною, розташованих у хронологічній послідовності, подібно до геологічних відкладень, – досвід окремої пережитої події завжди вбудований в об'єднаний загальним змістом контекст, біографічну конструкцію”⁵. У вивченні біографічної конструкції, у свою чергу, центральне місце посідав аналіз тематичного поля – „реконструкція форми і структури розповіді про життя, тобто того, яким чином вибудовується тематична і часова послідовність епізодів інтерв'ю”⁶. Для з'ясування взаємозв'язків та особливостей появи в наративі інформантів елементів, стереотипів, усталених штампів чи кліше офіційного дискурсу або власних особистісних тлумачень, за допомогою яких аналізувалися стратегії саморепрезентацій оповідачів, ми використовували логіку класичного якісного аналізу⁷, орієнтованого на побудову концепцій і „міні-теорій” на основі емпірично описаних даних. Для вирішення як цього завдання, так і для того, щоб оцінити ступінь важливості того чи іншого елемента в автобіографічних конструкціях колишніх примусових робітників, усі наявні в оповіданні міні-історії ми класифікували за ступенем „повноти” наративу, тобто наявності в них певних функціональних елементів, запропонованих у межах структурного підходу В. Лабова⁸.

У результаті аналізу автобіографічних конструкцій наших інформантів⁹ можна зробити попередні висновки про наявність трьох основних стратегій „представлення себе” колишніми українськими оstarбайтерами. По-перше, це стратегія „відповідності” – нормам і стандартам життя радянського суспільства, а також офіційній, загальноприйнятій у цьому суспільстві версії про війну. Стратегія відповідності найчастіше не припускає повернення до теми примусової праці після того, як вона була один раз описана в рамках відповідного тематичного блоку, за логікою біографічного конструкту цей досвід не є визначальним у наступних життєвих практиках інформантів. Їхнє життя – „нормальне”, „як у всіх”, у своїх автобіографічних наративах ця група людей більше уваги приділяє розповідям про свою родину, роботу, різні життєві успіхи й негаразди. Разом з тим, розповідь про перебування на примусових роботах вони досить вдало „вписують” у радянський варіант війни в цілому й у радянську версію історії примусу до праці зокрема, а саме – у єдину прийнятну в СРСР „версію опору”. Тут мова йде про розповіді про обов'язкову, нехай мінімальну і незначну, але шкоду, яку колишні оstarбайтери намагалися заподіяти, працюючи на промислових підприємствах, у будівельних та інших організаціях. За це „свідоме шкідництво”, (включаючи різноманітний непослух або демонстративне порушення дисципліни), не обов'язково слідувало покарання, в цих випадках головним постає прагнення оповідача будь-якими засобами показати себе борцем і учасником протесту, а не пасивним і мовчазним „рабом”. У випадку роботи в сільському чи домашньому господарстві, де колишні оstarбайтери дуже тісно спілкувалися зі своїми „хазяями” (на відміну від розповіді про працю на великих підприємствах, де образ „хазяїна” був часто деперсоніфікований та представляв не конкретну людину, а нацистську державу в цілому), версія опору знаходить інше вираження. Тут, у рамках відповідності цієї версії, доцільним здається виділення двох субstrate-

гій – інверсії та нівелювання владних відносин у бінарній опозиції „хазяїн – примусовий робітник”¹⁰. Обидві ці субстратегії реалізуються в зображенні колишнім остарбайтером самого себе як людини рівної, чи переважаючої свого хазяїна за якимись знаннями, умінням, досвідом. Так, наприклад, нами записані розповіді про дружні відносини молодих українських робітниць зі своїми господарями, історії „передачі досвіду” ведення господарства, практичних „життєвих” знань та навичок від остарбайтера своєму „пану”, а також епізоди захисту „своїх” господарів від сваволі своїх же воїнів-визволителів – солдатів Червоної армії. Однак, і це важливо відзначити, радянська версія опору передбачала опір саме ворогу, однозначно і безсумнівно негативному нацисту, і наявність у наших розповідях позитивних характеристик і рядового німецького населення, і самих „господарів” (а тим більше епізодів їх „захисту”) представляється елементом сучасного осмислення проблеми, з характерною для неї багатозначністю і відсутністю усталених стереотипів.

Наступна стратегія „представлення себе” – стратегія самовиправдання за допомогою обвинувачення, в рамках якої оповідач прагне виправдатися перед суспільством і державою за „зраду”, яку, сам того не бажаючи, вимушено, по примусу зробив, працюючи на території ворожої держави. У цьому випадку тема примусової праці звучить протягом усієї біографії як значуща й детермінуюча весь наступний життєвий досвід, а колишній остарбайтер позиціонує себе не борцем, а жертвою обставин, агресивної політики як двох тоталітарних держав, що розв’язали війну, так і наступної політики радянської держави стосовно остарбайтерів. Дана стратегія характерна переважно для людей з пасивною життєвою позицією, у яких не склалося особисте чи професійне життя, і які усі свої невдачі та обмежену реалізацію життєвих планів пояснюють саме фактом перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. На відміну від попередньої, для цієї групи інформантів характерне використання вкрай негативних оцінок усіх німців, наявність штампів і стійких конструкцій попередньої радянської епохи („німецько-фашистські нелюди, кати, душоуби, звірі”), а також короткого і телеграфного стилю переказу досвіду перебування в Німеччині і його „розтягнутості” по всьому інтерв’ю. Швидше за все, це пов’язано з тим, що цей досвід був дуже травматичним для даної групи людей, і травма насильства над волею з боку нацистської держави була збільшена не меншою травмою обмежень, презирства і зневаги з боку держави радянської, перебороти яку в них не вистачило сили протягом усього життя.

Діаметрально протилежною представляється нам стратегія протестної соціалізації, при якій індивід позиціонує себе активним у соціальному відношенні суб’єктом і намагається мінімізувати вплив „примусово-трудоного” етапу на своє життя в цілому, при одночасному усвідомленні цього етапу значимим для власної долі. Ця стратегія характерна для людей, які певним чином протестували проти системи обмежень, накладеної радянським суспільством на професійні й особистісні практики тих, хто під час війни працював на території нацистської Німеччини. Ця система містила в собі, серед іншого, негласні вказівки про небажаний шлюб з колишніми остарбайтерами, обмеження при вступі

на навчання чи роботу, заборона на повернення для постійного проживання у Київ, Москву та Ленінград для осіб, які були вивезені на примусові роботи у віці старше 18 років, що діяла перші післявоєнні роки і т. п. Однак на відміну від попередньої моделі саморепрезентації, протестна соціалізація припускала постійну боротьбу за реалізацію власних (часто амбіційних для оточуючих) життєвих планів за допомогою перманентного пошуку шляхів для обходу існуючих заборон: це були зміна прізвищ, приховування факту перебування на примусових роботах як при вступі до шлюбу, так і при прийомі на роботу, використання різних вивертів при проходженні перевірки і т. ін. Необхідно відзначити, що тематичний блок розповіді про примусову працю ця група інформантів так само, як і в першому випадку, поміщає в рамки версії опору нав'язаній радянською ідеологією схемі відносин „господар – примусовий робітник”, але вже не стільки для того, щоб довести свою лояльність офіційному дискурсу про війну, скільки для того, щоб підкреслити активну і протестну життєву позицію в цілому. Цей протест (найчастіше в розповідях чоловіків) знаходив свій вияв вже не в подоланні владних відносин, а в практиці названої нами авантюрно-пригодницькою, яка включає розповіді про неймовірні випадки втеч, про вражаючі своєю хитрістю способи полегшення роботи, про обмани і злочинство, що залишилися абсолютно безкарними і т. п. Усі ці випадки, і це є дуже показовим, були описані респондентами із азартом юнацької пригоди, а не важкого травматичного спогаду.

Кілька слів необхідно також сказати про загальну структуру автобіографічних наративів колишніх оstarбайтерів, особливо про їх першу, відкриту, необмежену і не стимульовану нашими питаннями фазу. Як уже говорилося вище, аналіз стратегій саморепрезентації ми здійснювали в першу чергу на основі цієї фази, але як при проведенні інтерв'ю, так і під час роботи з отриманими текстами зіштовхнулися з рядом проблем, головна з яких – явне утруднення для досить великого числа інформантів будувати свою розповідь без направляючих питань з нашого боку. Вільно і без нашої допомоги першу наративну частину будували ті, хто вже давав інтерв'ю в рамках інших дослідницьких проєктів, а також ті, кого прийнято називати „професійними свідками” – представники різного роду громадських організацій, які мають багатий досвід розповідей про себе і своє перебування на примусових роботах, набутий на різноманітних зустрічах, мітингах і громадських заходах. Ці розповіді хронологічно і тематично логічні, добре структуровані, і мають стійку, багато разів апробовану конструкцію. Інші інформанти, переважно сільські жителі, мають обмежену практику винесення власного досвіду в публічну сферу, тому значна частина їх інтерв'ю представляла собою відповіді на наші питання, які часто приймали форму „проблемних наративів”, тобто вільного оповідання, що нами не переривалося, але тривало у рамках заздалегідь заданої тематики. Ці особливості побудови розповіді про примусову працю, звичайно ж, ні в якому разі не впливають на пізнавальні можливості їхнього аналізу, але враховувати їх необхідно так само, як і, наприклад, величезний вплив інституціональної комунікації на конструювання деякої загальної схеми в автобіографічних нараціях. Висновку щодо цього

впливу ми дійшли під час аналізу інтерв'ю трьох представниць однієї і тієї ж громадської організації, що працювали у зовсім різних господарів і на різних підприємствах, в спогадах яких пролунали абсолютно ідентичні історії – як по своєму змісту і складу учасників, так і за конкретними деталями подій, що відбувалися.

Зрозуміло, що стратегії саморепрезентації відображають певну усталену логіку передачі досвіду від автора власного нарративу до адресата, яким у випадку будь-якого інтерв'ю постає і дослідник, і установа, яку, за думкою оповідача, він уособлює, і суспільство в цілому. В свою чергу, ця логіка є невід'ємною частиною загальної культури, в межах якої були сформовані світоглядні установки й поведінкові практики інформантів, тобто культури радянського суспільства з її відомою ідеологізованістю, системою обмежень, що регулювала межі, об'єм та інформативну насиченість повідомлень, які виносилися у публічний простір, ритуалізованістю тощо. Остання передбачала (й, наскільки ми бачимо, продовжує передбачати) вибудовування розповіді за допомогою й у рамках певних формул – усталених, апробованих офіційними артикуляціями висловлювань, що не потребують доказу, а сприймаються аксіоматично. Терміновий, розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес перекладання подій війни в набір упорядкованих спогадів наповнював колективну пам'ять певними висловлюваннями (формулами), яким (але не всім) забезпечував повторюваність і, згодом, усталеність та безальтернативність. Не всім – тому, що виклики воєнного часу й потреби їх повоєнного осмислення не завжди корелювали одне з одним, й показовим у цьому зв'язку є місце, яке відводилось саме остарбайтерам – від досить вагомої ролі, яка надавалась цій категорії „жертв німецько-фашистських злочинів” в офіційній, насамперед мобілізаційній риторичній війни років¹¹, до її витискування на узбіччя „традиційного” радянського дискурсу про війну. В свою чергу, найбільш уживаною, об'єднуючою формулою „витиснутої” радянської версії примусової праці, що витримала перевірку часом та існувала протягом усього повоєнного півстоліття, була формула „рабства” (її співіснування з формулою „зрадництва”, що з'явилася наприкінці війни та, на противагу від формули „рабства”, актуалізувалася ситуаційно, розглядати в межах даної статті не будемо у зв'язку зі складністю цього феномену, що потребує на окреме дослідження). Формула „рабства” постає тим силовим полем, яке „притягує” дискретні спомини та організує їх у рамках цілісного нарративу, і саме навколо її підтвердження, спростування чи „пом'якшення” побудована переважна більшість автобіографічних конструкцій, що аналізувалися.

Таким чином, сформована в результаті проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Рейху, колекція інтерв'ю-спогадів колишніх українських остарбайтерів є унікальною джерельною базою для дослідження як колективної пам'яті та динаміки її формування, так і для вивчення пам'яті індивідуальної в її персональному, соціокультурному та історичному вимірах.

¹ Узагальнююча стаття за результатами дослідження, проведеного Східним інститутом українознавства ім. Ковальських, має назву *Oral Histories of Former Ukrainian Ostarbeiter: Preliminary Results of Analysis*, автор – Г. Грінченко.

² Методику проведення наративного біографічного інтерв'ю докладно надано в роботі відомої німецької дослідниці Габрієли Розенталь „Біографічний метод – біографічне дослідження: Rosenthal, Gabriele. Biographical method – biographical research // Seale Clive, Giampietro Gobo, Jaber F. Gubrium, and David Silverman (eds.). *Qualitative Research Practice*. – London, 2004. – Р. 48–64.

³ Див., наприклад, описи дослідницьких проектів по блокаді і жінкам...

⁴ В усно-історичних, так само, як і в інших соціо-гуманітарних дослідженнях, спрямованих на отримання „усних” джерел, *нарративними* прийнято вважати такі запитання дослідника, які „прив'язані” до нарації оповідача й є відкритими.

⁵ Г. Розенталь. Реконструкція рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью // Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб, 2003. – С. 326.

⁶ Там же. – С. 334.

⁷ Див. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998. – 292 с.

⁸ Див.: Labov, William. Speech actions and reactions in personal narrative // D. Tannen (ed.), *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Georgetown University Round Table. – Washington, 1987. – Р. 217–247.

⁹ Детальний аналіз одного інтерв'ю-спогаду з точки зору дослідження автобіографічного конструкту та відповідного тематичного поля інтерв'ю наданий мною в статті „Примусова праця в нацистській Німеччині: міжнародний проект збору документальних свідчень і проблеми аналізу біографічних інтерв'ю”, яка подана до друку в тематичний номер двомісячнику інституту народознавства НАНУ „Народознавчі зошити”.

¹⁰ Приклади деконструкції зазначеної бінарної опозиції та інверсії владних відносин в її гендерному вимірі надані в статті І. Ребрової „Стратегії самоствердження в усних історіях колишніх оstarбайтерів (гендерний аспект)”, яка також подана до друку в тематичний номер двомісячнику інституту народознавства НАНУ „Народознавчі зошити”.

¹¹ Див. статтю І. Ребрової в даному збірнику.